

Поміщики займалися не тільки організацією домашнього театру та підбором репертуару, інколи вони навіть на рівних з кріпосними брали участь в постановках. Театральний репертуар дворянських маєтків складався в залежності від того, відбувалася вистава в парковому «зеленому» театрі або в театральній залі будинку. На виставах у парку, поряд із дворянами, могли бути присутні й кріпосні прилеглих селищ, купці, ремісники, і, звична річ, багаточисельна прислуга. Тому п'єси обирались нескладні за постановкою, з цікавим, часто комічним, сюжетом. В «закритому» театрі ставились, в основному, опери та балети. Причому, як правило, опера та балет ставились в один вечір. Ясна річ, що достоїнства цих жанрів могла оцінити лише обрана освічена публіка. Тим більше, що задачею театральних вистав, за поняттями епохи просвітництва, було надати публіці задоволення для розуму, зору та слуху. Важливо сказати, що театральні вистави в маєтках на межі XVIII–XIX ст. були цілком на рівні кращих європейських професійних театрів. Велика кількість опер та балетів, перш ніж потрапити на імператорську сцену, ставились саме в дворянських маєтках. Більше того, велика кількість творів писалася саме для невеликих труп поміщицьких маєтків.

Кріпосний театр XVIII ст. явився одним з основних джерел вітчизняного театру XIX в. Найбільшим успіхом в театральному середовищі користувалася французька комічна опера, яка своїм піднесеним ідейним змістом, ідилічним настроєм, пасторальністю, звеличенням первозданної чистоти відповідала естетичні сентименталізму. Французька комічна опера входила в репертуар вітчизняних кріпосних театрів (наприклад, «Люсіль» Гретрі). Безумовно, це був «театр для себе», і все ж очевидним фактом є вплив на кріпосний театр на знайомства з європейською культурою. Варто

додати, що з сцени кріпосного театру вийшло багато обдарованих акторів, серед яких С. Щепкін.

Підсумовуючи проведений короткий аналіз поставленої проблеми, можна зробити наступні узагальнюючі висновки.

1) Взаємодія селянської та дворянської культур призводила до формування спільної культурної пам'яті, в основі якої є долучення до найкращих зразків європейської культури того часу (театру, музики, живопису, ремесел, садово-паркового мистецтва) і яка є цінним історичним надбанням української культури в цілому.

2) Дворянська культура періоду кріпосництва є спільною спадщиною і спільною культурною пам'яттю всього народу, який її створював, а отже, є органічною частиною історії української культури і важливим надбанням українського народу.

3) Культура українського кріпосного селянства зазнавала глибокого впливу з боку окремих елементів дворянської культури, що стало передумовою майбутніх культурних досягнень нащадків колишніх кріпаків у наступну історичну добу.

1. Врангель Н. Н. Старые усадьбы. Очерки истории русской дворянской культуры. – СПб.: ИТД «Летний сад», 2000. – 256 с. 2. Дворянские гнезда России. История, культура, архитектура. – М.: Жираф, 2000. – 324 с. 3. Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 46–79. 4. Личкова В. Філософія етнокультури. – К.: ПАРАПАН, 2011. – 196 с. 5. Петров В. Куліш-хуторянин // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. – Вип. 37–38. – К.: ФСРМ, 2000. – С. 420–432. 6. Українська графіка XI – початку XX ст.: Альбом. – К.: Мистецтво, 1994. – 234 с. 7. Шевчук Д. Герменевтика (ре-)конструйованої історичної пам'яті: досвід пост-комуністичних країн // Актуальні проблеми духовності: 36. наук. праць. – Вип. 10. – Кривий Ріг, 2009. – С. 360–367. 8. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 376 с. 9. Яковина Н. И. Русское дворянство первой половины XIX века. Быт и традиции. – СПб.: Лань, 2002. – 158 с. 10. The Invention of Tradition / Eds E. Hobsbawm, T. Ranger. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983. – 326 p.

Ольга Дьолог

Українська діаспора: Історія формування та сучасність

Стаття присвячена проблемам української діаспори. Досліджують основні аспекти вивчення питання. На сьогоднішній день близько 10 млн. українців проживають за межами України. У даній статті описано історію української еміграції.

This article is devoted to the problems of Ukrainian Diaspora. The basic aspects of research of question are examined. Nowadays currently over 10 millions Ukrainian people live constantly out of Ukraine. In this article we write about history of Ukrainian emigration.

Вислів – «нашого цвіту по всьому світу» – влучно передає, що досить багато українців проживає закордоном, що українці – народ, який навіть за межами батьківщини зумів об'єднатися та зберегти самоідентичність, культуру, звичаї, традиції.

Суспільно-політичні та культурні процеси, що відбуваються у сучасній Україні, зумовлюють значний інтерес суспільства до життя та діяльності тієї частини українського народу, що живе за межами України – у діаспорі. Ось чому мета даної статті полягає у висвітленні основних причин, що зумовили масове переселення українців до інших держав, та дослідженні питання збереження національно-культурної належності за умов проживання закордоном. Тема української діаспори у різних ракурсах не раз ставала предметом дослідження і в Україні, і за її межами. Так, цьому питанню присвячували свої наукові розвідки українські науковці (наприклад, Ю. Жлуктенко, Ф. Заставний, Б. Ажнюк, М. Кирчанів, В. Теркулов, В. Супрун, Ю. Бачинський, Ю. Сидоренко тощо) та науковці діаспори (наприклад, І. Огієнко, Ю. Шевельов, П. Одарченко, Я. Рудницький, Я. Славутич, П. Кардаш, Д. Чижевський, М. Шаповал, А. Вовк, М. Боровик,

П. Андрусів, О. Білаш, П. Воробій, В. Голубничий, З. Когут тощо). Проте, незважаючи на досить численні та ґрунтовні дослідження, тема українців за межами України продовжує залишатись актуальною на різних наукових рівнях (соціологічному, політичному, культурному, лінгвістичному тощо).

По всіх континентах і у різних країнах світу на сьогоднішній день живе чимало вихідців з України. За приблизними підрахунками – близько 10 млн. чоловік. Українці є однією з найчисельніших національних діаспор. Масова еміграція з українських земель має більш як столітню історію. Поступове розселення українських емігрантів по світу визначило сучасну географію їх проживання на окремих континентах, у різних країнах і регіонах.

У науковій літературі українську діаспору поділяють на Західну (США – до 2 млн., Канада – близько 1 млн., Бразилія та Аргентина – по 400 тис., Австралія та Франція – по 40 тис., Велика Британія – 30 тис., Німеччина – 25 тис., Польща – 300 тис., Румунія – 100 тис., Словаччина – 40 тис. жителів українського походження) і Східну (Росія – 4,3 млн., Казахстан – 900 тис., Молдова – 600 тис., Білорусь – 300 тис., Узбекистан – 150 тис., Киргизія – 100 тис. жителів

українського походження). Останнім часом виділяють ще українську діаспору, що виникла не так давно у країнах Близького Сходу та Африки.

Які ж причини спонукали українців до переселення? Процеси еміграції властиві всім народам світу. Проте ці процеси можуть розпочинатися з різних причин (наприклад, соціальних, економічних, політичних). Український народ пройшов через усі види еміграції.

У часи, коли українські землі перебували під владою іноземних держав у XIV-XVI століттях, частина української знаті переходила під зверхність сусідніх володарів, а простолюд здебільшого освоював південні степові землі, створюючи козацтво. Яскравим прикладом першої української політичної еміграції є перехід Івана Мазепи зі своїми прибічниками на терени Османської імперії та діяльність наступного українського гетьмана Пилипа Орлика в Європі.

У XVIII-XIX століттях відбулася масова колонізація Північного Причорномор'я і Приазов'я, басейну Кубані і Дону, головним чином, вихідцями з козацького стану. Згодом селянська колонізація поширилася на Дон, Нижню Волгу, Північний Кавказ та Сибір, де домінуюча роль належала також етнічним українцям.

Українська діаспора охоплює різні категорії людей українського походження з різним ступенем зв'язків із історичною батьківщиною: українське населення на суміжних українських етнічних землях, які сьогодні не входять до складу України; соціально-економічна еміграція з України колонізаційного типу від початку XIX століття до 60–70-х років XX століття, спрямована на Схід у межах території колишнього СРСР; соціально-економічна (заробітчанська) еміграція після 1917–1920 років, з кінця Другої світової війни та на межі XX – XXI століття.

В історії формування сучасної української діаспори чітко простежуються чотири хвилі переселень, що охоплюють період з останньої чверті XIX століття до сьогодні (перша хвиля – з кінці XIX століття до початку першої світової війни, друга хвиля – між двома світовими війнами, третя хвиля – період після Другої світової війни, четверта – з кінця XX століття по сьогоднішній день).

У першій хвилі переселень, що відбувалася у формі міграції у межах кордонів Російської імперії, так і еміграції, переважали соціально-економічні причини; у другій – поєдналися соціально-економічні та політичні причини; третя хвиля здебільшого носила характер політичної еміграції; четверта – переважно соціально-економічна.

Важливу роль у виїзді українців в інші країни (навіть у періоди переважання економічної еміграції) відігравали політичні мотиви. Дискримінація української культури, традицій, мови, утиски та переслідування, а нерідко й загроза розправи за найменші прояви національної самосвідомості, відстоювання права українського народу самому визначати свою долю – усе це підсилювало еміграційні настрої українців.

Початок українській діаспорі поклала група українських переселенців із Південно-Східної Пряшівщини до Бачки та Банату (територія колишньої Югославії), яка осіла тут у середині XVIII століття. Упродовж другої половини XIX століття ці українські поселення, зокрема в Сремі, поповнили вихідці з Північної Пряшівщини.

Масова еміграція українців за межі українських земель припадає на останню чверть XIX століття. З українських територій, що входили до складу Росії, цей рух був спрямований на схід, передусім в азіатську частину Росії.

З Австро-Угорщини переселенський рух спрямувався на захід – до Північної Америки. В обох випадках переселення українського селянства зумовлювалося переважно соціально-економічними причинами.

Переселенський рух з українських земель між двома світовими війнами отримав назву «друга хвиля української еміграції». Поряд із соціально-економічними причинами, що стимулювали цей процес, зокрема, еміграцію зі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття (після закінчення Першої світової війни і розпаду Австро-Угорщини ці території відійшли відповідно до Польщі, Румунії та Чехословаччини) самодостатнє значення для започаткування цієї еміграційної хвилі мали політичні причини.

Проти першої хвилі еміграції освітній рівень тих, хто виїхав за кордон у період між двома світовими війнами, був значно вищим. Завдяки цьому українські переселенці могли швидше адаптуватись у новому соціокультурному середовищі, стати повноцінними громадянами іншої країни.

Кінець Другої світової війни, її наслідки зумовили третю хвилю масової української еміграції, винятково політичну. У роки німецької окупації велика кількість українських юнаків і дівчат були вивезені до Німеччини як робоча сила. Українці становили також значну частину радянських військовополонених, що утримувались у концтаборах Німеччини. Відомості, котрі доходили до них, переконували, що практично кожному військовополоненому на батьківщині загрожують репресії. Часто це змушувало українців не повертатися додому, а шукати собі іншу країну для постійного проживання.

Та частина українців, яка з політичних міркувань не повернулася на батьківщину, а залишилась у західних окупаційних зонах Німеччини, перебувала в таборах для біженців та переміщених осіб. Важкі умови проживання у таборах, невизначеність правового статусу та подальшої долі, господарська розруха перших повоєнних років у Німеччині – усе це змушувало українців шукати шляхів для переселення в інші західні країни. Протягом лише 1946–1947 років із Західної Німеччини виїхало близько 25 тисяч чоловік, передусім, до Великої Британії, Бельгії, Венесуели, Сполучених Штатів Америки, Канади. Ці країни набирали в ті роки шахтарів, лісорубів, будівельників, робітниць для текстильної промисловості. Українці прагнули до групового поселення, але реалізувати це бажання не завжди була можливість, оскільки згадані держави керувалися власними інтересами, які полягали в тому, щоб отримати молоду робочу силу.

У наступні два роки спостерігалася активізація виїзду із Західної Німеччини. У 50-х роках XX століття еміграція українців із Європи помітно скоротилася, хоча невеликі групи з Німеччини, Австрії, Бельгії, Франції і далі переселялися до Сполучених Штатів Америки та Канади.

Характерною рисою виїзду з України в роки її незалежності стало поступове заміщення політичної еміграції економічною. Через складні соціально-економічні умови сотні тисяч працездатних українців емігрували за межі країни у пошуках роботи. Велика кількість емігрантів сучасного періоду – це науковці, висококваліфіковані робітники, в основному люди молодого та середнього віку. Кількість людей, які добровільно виїхали з України за роки незалежності (близько 162 тисяч), вдвічі перевищує кількість біженців у роки Другої світової війни (близько 85 тисяч). Проте закордонне заробітчанство не є позитивним явищем. Воно збагачує економіку інших держав, призводить до того, що Україна втрачає велику кількість населення у працездатному віці, і це негативно познача-

ється на економіці держави та демографічній ситуації зараз і негативно позначатиметься у майбутньому.

Серед українців та осіб українського походження (тобто – представників другого та подальших полів українських емігрантів), які живуть у інших країнах, відбувалася і відбувається досить інтенсивна повторна (вторинна) міграція. Напрямки та інтенсивність вторинної міграції є неоднорідними, до того ж вони зумовлені різними причинами. Але найважливішими є причини матеріального характеру, які і стимулюють переїзд населення з країн із нижчим у країні з вищим рівнем життя. Саме тому великі потоки повторних міграцій мали і мають місце (причому їх інтенсивність у різні роки була неоднаковою) до країн Північної Америки – у США та Канаду.

Північна Америка стала одним із головних місць проживання українців та осіб українського походження за кордоном. У Сполучених Штатах Америки та Канаді проживає майже 55 % чисельності всієї української діаспори. Відносно висока територіальна концентрація українського населення на півдні Канади і в північній частині Сполучених Штатів Америки сприяє посиленню національно-культурних зв'язків і особистих контактів їх мешканців. Це є одним із головніших факторів того, що українці не так сильно асимілювалися з іншими етнічними групами і відносно зберегли рідну мову. У США українці за чисельністю посідають друге місце серед слов'янського населення.

У 20-х роках ХХ століття у США та в Канаді почали виникати перші організації, що об'єднували українців. Американські та канадійські українці ведуть активне громадсько-політичне життя, створюють різноманітні організації. У 1914 р. у США створений Український народний союз – громадська організація взаємодопомоги. УНС складається з 500 філій у 500 містах США і Канади. У 1924 р. був створений Союз українських робітничих організацій, який на VIII з'їзді у 1940 р. був перетворений на Лігу американських українців. У 1965 р. була створена Асоціація української культури, що об'єднала творчих працівників США, Канади, Австралії, Аргентини, Бразилії та інших країн. У 1968 р. при Гарвардському університеті відкрився Український науковий інститут, який має відділи природничих і медичних наук, секції літературознавства, історії, філософії, економіки. У США також діють Український соціологічний інститут, який досліджує українські поселення в усьому світі, Українська наукова фундація, Українська академія мистецтв і наук, Українське історичне товариство, Українсько-бібліографічно-довідковий центр, Український документальний центр, філія Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка.

Суттєву роль у тому, що українці Сполучених Штатів Америки та Канади мають можливість зберегти свою етнічну специфіку, відіграють різноманітні форми шкільного навчання. Передовсім – парафіяльні школи при українських церквах. Наприклад, у США діють українські школи двох основних типів: цілоденні (початкові і середні) і суботні та недільні («школи українознавства»). Суботні школи виникли ще в ХІХ столітті. У цих школах набувають знань з української мови, історії, літератури, культури, географії та національних традицій. У частині шкіл вивчають переважно церковні дисципліни. Варто зазначити, що українські освітні заклади відвідує лише частина українських американців шкільного віку.

Українська громада діаспори використовує щонайменші можливості для розвитку шкільної двомовної освіти, підтримуючі школи, що вже існують, та відкриваючі нові.

Знання української мови можна вдосконалити в системі вищої освіти США та Канади, де в низці університетів існують кафедри української мови. Наприклад, у США існують широкі можливості отримати вищу українознавчу освіту. У ряді університетів (Гарвардський, Іллінойський, Нью-Йоркський, Каліфорнійський, Колумбійський тощо) є можливість отримати диплом з української мови. Україністику (мова, література, географія, історія, соціологія) викладають у 28 університетах і коледжах Сполучених Штатів. Власне вся зазначена діяльність не дозволила українцям розчинити та звести нанівець елементи української культури у США. Вона досягла того, що сьогодні скарби української культури є складовою частиною етнічного розмаїття США.

Ще яскравіше це простежується у Канаді. Завдяки ентузіазму українців їхня рідна мова ще до прийняття у 1970 р. Закону про мови з кінця 40-х років з'явилася у навчальних закладах. Велику роль у цій справі відіграв Комітет українських канадійців. Завдяки активній діяльності Комітету та ряду інших українських організацій Канади вже у 1945 році Саскатунський університет запровадив викладання української мови, літератури, історії. Згодом це зробили Альбертський, Манітобський, Монреальський, Оттавський, Торонтський університети, університет Британської Колумбії та інші освітні заклади.

Українське культурне життя в США і Канаді розпочалось із організації хорів, здебільшого – церковних. Хорове мистецтво разом із драматичними гуртками мало в перші десятиліття життя українських емігрантів найбільшу популярність. У США і Канаді поряд із відомими мистецькими колективами існують десятки вокально-інструментальних ансамблів, гуртів, які об'єднують тисячі любителів української музики та співу. Українські самодіяльні артисти доносять українську пісню, танок, музику не лише до найширших мас української громади США та Канади, а й до представників інших національностей, які населяють ці держави. Характерною особливістю більшості українських організацій є те, що від самого початку поселення українців на нових землях вони не прагнули відгородити себе від представників інших національностей. Українські емігранти завжди уявляли собі культуру США і Канади як поєднання кращих елементів різних етнічних груп.

Сприяють збереженню етнічної самобутності українських американців і канадійців численні музеї. Важливу роль у культурному житті діаспори відіграють українські бібліотеки, які є практично скрізь, де проживають українські громади.

Із середовища української діаспори США вийшли відомі науковці, письменники, поети, літературні критики: Василь Барка, Докія Гуменна, Святослав Гординський, Юрій Шерех, Петро Одарченко, Анатоль Вовк, Галина Журба, Роман Завидович. Діє засноване у 1954 р. «Об'єднання українських письменників на еміграції «Слово».

Літературні фонди (Антоновичів, ім. І. Франка та інші) проводять щорічні конкурси на кращі твори представників української діаспори. Серед жіночих організацій найчисленнішою є Союз українок Америки (СУА). Активну громадську діяльність (культура, освіта, виховання, відпочинок) проводять такі молодіжні організації, як «Пласт», «Спілка української молоді Америки», «Об'єднання демократичної української молоді», «Ліга української молоді Північної Америки», «Молоді українські націоналісти». Засновано Федерацію студентів українського походження, у межах якої працюють українські студентські клуби. Дедалі помітніше виявляє себе Українсько-американська асоціація універси-

тетських професорів, яка, зокрема, фінансує українознавчі дослідження та публікації. Діють також товариства, найчисленніші серед яких – інженерів та лікарів.

У 1989 р. у США було створено громадські організації, що надають матеріальну допомогу Україні, а також підтримують діяльність окремих громадських організацій. Серед них «Народний фронт допомоги Україні», «Фонд допомоги дітям Чорнобиля».

Більшість політичних, громадських і культурних організацій та церков українських канадійців об'єднані в національну координаційну раду – Конгрес українців у Канаді. В Оттаві працює Українське інформаційне бюро, що представляє інтереси української громади перед парламентом та урядом Канади. У Канаді також працює виконавчий комітет Світового конгресу вільних українців, що об'єднує багато українських осередків Заходу. У 1936 р. у Вінніпезі було засновано Українську фундацію імені Т. Г. Шевченка, яка фінансує українські культурні заходи.

Розпад СРСР вніс суттєві зміни у зовнішню політику США, що стали на шлях співробітництва з колишніми республіками СРСР, нині незалежними державами. На міждержавному рівні, зокрема, було підписано Хартію українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва. У травні 1995 року відбувся державний візит до України президента США Білла Клінтона, у ході якого були підписані важливі документи. США беруть активну участь у розробці великого пакета конкретної допомоги Україні в рамках «Великої сімки», а також надають значну підтримку нашій державі

на міжнародній арені. У 1992 році між США та Україною були встановлені дипломатичні відносини. Країни обмінялися дипломатичними представництвами. Першим американським послом у Києві став Роман Попадюк, американець українського походження.

Зараз у США за даними соціально-демографічних досліджень українці становлять приблизно 0,5 % усього населення. Майже 90 % американських українців живе в містах, 20,6 % з них працює в промисловості, організації фінансів та торгівлі, 13 % – в армії, 12 % – у школах, 11,5 % – у закладах охорони здоров'я. За даними демографічних досліджень українською мовою розмовляють близько 25 % американських українців.

Таким чином, українська діаспора відіграє величезну роль у збереженні національної духовної та матеріальної культури, сприяє піднесенню національної свідомості та налагодженню культурних зв'язків українців усього світу. Культура української діаспори є невід'ємною частиною загальної української культури. Наукові дослідження українців діаспори у галузі мовознавства, літературознавства, культурології, соціології тощо збагачують загальну українську науку. Тому подальші наукові розвідки про українську діаспору є не тільки актуальними та цікавими, але обов'язковими та необхідними.

1. Боровик М. Століття українського поселення в Канаді (1891–1991) / М. Боровик. – Монреаль, 1991. – 486 с. 2. Вівчарик М. Українці у світі: Східна і Західна діаспори / М. Вівчарик // Україна: від етносу до нації – К., 2004. – С. 170–182. 3. Кардаш П. Українці в світі / П. Кардаш. – К.: Мельбурн: Фортуна, 1995. – 256 с. 4. Плановик Б. Д. Історія української еміграції: Навч. посібник / Б. Д. Плановик. – К.: Вища школа, 1997. – 378 с.

Тетяна Ємець

Наукова та громадсько-політична діяльність Михайла Драгоманова в контексті європейської інтелектуальної думки

Аналізуються зв'язки М. Драгоманова із європейською культурою та його внесок у долучення українства до європейського контексту.

Dragomanov's connections with the European culture and his contribution to the accession of the Ukrainian nation into European community are analyzed in this article.

Український рух у другій половині XIX ст. як складову європейського націостановлення неможливо проаналізувати без постаті Михайла Драгоманова – історика, філософа, етнографа, літературознавця, публіциста, громадського діяча. В першу чергу тому, що М. Драгоманов своїми численними публікаціями, доповідями на міжнародних наукових конгресах знайомив світову громадськість із проблемами українства, докладав, як справедливо зазначав В. Горський, надзвичайних зусиль для «введення українського визвольного руху до загальноєвропейського контексту» [1, с. 262]. Водночас, саме М. Драгоманову належить заслуга у спрямуванні українського руху до європейського цивілізаційного напрямку та у вихованні нового покоління національних патріотів, які від культурницької роботи українофілів перейшли до формування політичних рухів та партій.

Спадщині М. Драгоманова як мислителя, громадського діяча доби національного відродження приділяли увагу переважаюча більшість дослідників українського національного становлення. Зокрема, ще на рубежі XIX–XX ст. драгоманівський внесок у націєтворення аналізували О. Бочковський, Д. Дорошенко, М. Павлик, І. Франко та ін. В умовах радянської науки та в діаспорі вивчали погляди М. Драгоманова Р. Іванченко, І. Лисяк-Рудницький, М. Попо-

вич та ін. За часів незалежності інтерес до цієї непересічної особистості значно зріс, з'явилися дослідження О. Гриніва, Я. Грицка, О. Петренка, В. Шульги та багатьох ін. Але, попри це, європейськість поглядів М. Драгоманова досліджена ще недостатньо.

Походив М. Драгоманов із дворянської родини нащадків козацької старшини, де шанували пам'ять про своїх предків, берегли українську культуру. Інтерес до європейської культури М. Драгоманов проявив ще в юності. Навчаючись у Гадяцькому повітовому училищі та Полтавській гімназії, він «цікавився, передовсім, гуманітарними дисциплінами. Місцевий вчитель історії О. Стронін прищепив йому інтерес до праць європейських просвітителів – Вольтера, Руссо, Дідро та ін.» [8]. М. Драгоманов був знайомий із працями О. Конта, С. Спенсера, П. Прудона, І. Тена, Т. Бенфея [7].

Як студент історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира (із 1859 р.), він професійно займався вивченням європейської історії. Його магістерська робота називалась «Вопрос об историческом значении Римской империи и П. К. Тацит». О. Петренко зазначає, що М. Драгоманов стародавню історію розглядав із позицій широко розповсюдженого на той час у Європі методу культурно-історичного співставлення, а не з топографічно-хро-